

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ KAFEDRASI

MAGİSTR PİLLƏSİ, AZƏRBAYCAN DİLİNİN FİLOLOGİYASI İXTİSASI

ÜZRƏ

PROQRAM

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ FONETİKASININ ƏSASLARI

Bakı Slavyan Universiteti

Elmi Şurası

“ _____ ” “ _____ ” tarixli iclasının

qərarı ilə təsdiq edilmişdir

(protokol №)

Bakı - 2016

Müəllif: pedaqoji elmlər namizədi, dosent **Akif Güləli oğlu Məmmədov**

Rəyçilər: filologiya elmləri doktoru, BSU-nun professoru **İkram Ziyad oğlu Qasimov**, filologiya elmləri doktoru, BDU-nun professoru **Sənubər Əlövsət qızı Abdullayeva**

Elmi redaktor: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, BSU-nun dosenti **Şəhla Əhməd qızı Əhmədova**

İzahat vərəqəsi

Proqram Azərbaycan dilinin filologiyası ixtisası üzrə magistraturada təhsil alanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda tədrisinə 45 saat vaxt ayrılan bu fənnin əsas **obyekti** müasir Azərbaycan dilinin fonetik sistemi, **predmeti** isə Azərbaycan dilinin danışq səsləri, sadə və mürəkkəb cümlənin intonasiya xüsusiyyətləridir.

Azərbaycan dili fonemlər sisteminə, sintaqmatik fonetikasına görə dünyanın ən zəngin və inkişaf etmiş dillərindən biridir. Əsrlərlə formalaşan fonetik normalar Azərbaycan dilinin özəlliyini qoruyub saxlamış, onu yad dillərin təsirindən, hətta məhv olmaq təhlükəsindən xilas etmişdir. Əksinə, bəzən digər dillərə (ərəb, fars, rus və s.) təsir edərək, onlardan alınan sözlərin fonetik qiyafəsinin “milliləşməsinə”, özləşməsinə təsir etmişdir. Bütün bunlar fənnin **aktuallığını** təmin edir.

Proqram müasir Azərbaycan dili fonetikasının əsaslarını magistrantlara öyrətmək üçün aşağıdakı məqsəd və vəzifələri həyata keçirməyi nəzərdə tutur:

1. Magistrantları Azərbaycan dilinin səs sisteminin özəlliyi, fənnin sahələri, digər elmlərlə əlaqəsi, fonem haqqında müxtəlif nəzəriyyələr və s. ilə bağlı tədqiqat yönümlü problemlərə istiqamətləndirmək;
2. Azərbaycan dilinin saitlər sisteminin ümumi və fərdi fono-fizioloji xüsusiyyətləri, onların özəlliyi, tarixi, mənşəyi barədə geniş məlumat vermək;
3. Azərbaycan dilinin samitlər sisteminin ümumi və fərdi fono-fizioloji xüsusiyyətləri, onların özəlliyi, tarixi, mənşəyi barədə geniş məlumat vermək;

4. Azərbaycan dilindəki fonetik hadisə və qnunların mahiyyəti, onların başvermə səbəbləri, tarixi, dilin inkişafında və qorunmasında rolu, bu problemlə bağlı son tədqiqat işləri barədə elmi-nəzəri məlumatlar vermək;
5. Heca və vurğunun mahiyyəti, bunların digər dillərdəki xüsusiyyətləri ilə tanışlıq, Azərbaycan dilində oynadıqları rol, dilimizdəki özəl cəhətləri və s. barədə bilklərin təqdimi;
6. Sintaqmatik fonetika, intonasiyanın mahiyyəti və tipləri, tomoqram barədə magistrantlara məlumat vermək, onları bu sahənin daha dərindən öyrənilməsinə yönəltmək;
7. Sadə və mürəkkəb cümlə fonetikasi ilə tələbələri dərindən məlumatlandırmaq;
8. Magistrantları Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi ilə bağlı son tədqiqat işlərinin öyrənilməsinə istiqamətləndirmək;
9. Magistrantlarda Azərbaycan dili fonetikasının öyrənilməsi istiqamətində tədqiqatçılıq qabiliyyəti formalaşdırmaq.

Əsas hissə

I. Fonetikaya giriş

Fənnin mövzusu, məqsəd və vəzifələri, əlqədar olduğu elm sahələri.

Fonetikanın növlər: ümumi və xüsusi fonetika; təsviri və tarixi fonetika; təcrübi (eksperimental) fonetika; fizioloji fonetika; müqayisəli fonetika.

Fənnin əhəmiyyəti: dil anlayışı, ofroepiya və orfoqrafiya məsələləri və s.

Fonetik transkripsiya. Səsin akustik və fiziki xüsusiyyətləri. Fonetik quruluş dilin tarixi inkişafının məhsulu kimi. Azərbaycan dilinin ümumi fonetik xüsusiyyətləri (ahəng qanununun mövcudluğu, iki saitın yanaşı gəlməməsi, [k'] samitinin rus dili, uzun saitlərin ərəb dili vasitəsilə daxil olması, j samitinin milli olmaması və s. Alınma sözlərin fonetik cəhətdən dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşması. **Fonem** və onun əsas əlamətləri (dilin müstəqil bir həlqəsi olması, söz daxilində m mənə fərqi yarada bilən ən kiçik dil vahidi kimi, fonemin hər bir dilin məxsusi əlamətlərinə görə müəyyənləşməsi, bir fonemin bir, iki, hətta üç səsdən ibarət ola bilməsi, fonemlər silsiləsinin qarşılıqlı cütlükdən ibarət olması və s.) fonem variantları. Fonemi müəyyənləşdirmək yolları.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı – Maarif, 1984, 392 səh.
2. Əbdüləzəl D. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı – “Şərq-Qərb”, 2007, 256 səh.

3. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı – “Elm və Təhsil”, 2012, 320 səh.

II. Azərbaycan dilində sait (vokalizm) və samitlər (konsonantizm) sistemi.

Saitlər. Saitlərin bölgüsü: Əmələgəlmə yerinə və ya dilin üfüqi vəziyyətinə görə (dilarxası (arxasına), dilönü (önsinə) və dilortası) saitlər. **Əmələgəlmə üsuluna** və ya dilin şaquli vəziyyətinə görə (qapalı, açıq və yarımqapalı) saitlər. **Dodaqların vəziyyətinə görə** (dodaqlanan və dodaqlanmayan) saitlər. **Məxrəc sabitliyinə görə** (təkavaz (monofon) və cütavaz (diftonq) saitlər. **Kəmiyyətə görə** (adi uzun və qısa) saitlər. **Gərginliyə görə** (gərgin və qeyri-gərgin) saitlər. Azərbaycan dili saitlərinin əsas xüsusiyyətləri.

Azərbaycan dilində uzun saitlər. Azərbaycan dili saitlərinin etimoloji təhlili (ümumtürk və köktürk saitləri və onların Azərbaycan dilində taleyi, alınma sözlərdəki saitlər və onların Azərbaycan dilində taleyi). Azərbaycan dili saitlərinin müxtəlif sait və samitlərlə qonşuluqda işlənməsi. Azərbaycan dili saitlərinin qarşı-qarşıya qoyulması sistemi (qapalı saitlər – açıq saitlər, dilönü saitlər – dilarxası saitlər və s.)

Samitlər. Samitlərin bölgüsü: Fəal və ya qeyri-fəal danışıq üzvlərinin vəziyyətinə və ya əmələgəlmə yerinə görə (qoşadodaq, dodaq-diş, dilönü-dişarxası, dilönü-yuvaq, dilortası-sərt damaq, dilarxası-yumşaq damaq, udlaq samitləri). **Əmələ gəlmə üsuluna görə** (Kipləşən samitlər - kipləşən-partlayan, kipləşən-novlu, kipləşən-süzülən, kipləşən-titrək

samitlər, saf və qovuşuq samitlər). **Yumşaq damağın vəziyyətinə görə** (ağız və burun samitləri). Azərbaycan dili samitlərinin əsas xüsusiyyətləri.

Azərbaycan dili samitlərinin etimoloji təhlili (ümumtürk və köktürk samitləri və onların Azərbaycan dilində taleyi, alınma sözlərdəki samitlər və onların Azərbaycan dilində taleyi). Azərbaycan dili samitlərinin müxtəlif sait və samitlərlə qonşuluqda işlənməsi. Azərbaycan dili samitlərinin qarşı-qarşıya qoyulması sistemi (kar samitlər – cingiltili samitlər və s.)

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı – Maarif, 1984, 392 səh.
2. Əbdüləzəl D. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı – “Şərq-Qərb”, 2007, 256 səh
3. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı – “Elm və Təhsil”, 2012, 320 səh.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, 2007, 418 səh.

III. Fonetik hadisələr

Fonetik hadisələrin dilin səs qabığında Azərbaycan dilinin təbiəti ilə bağlı baş verən ötəri, keçici hallar olması.

I. **Uyuşma (assimilyasiya).** Bir səsin başqa bir səs təsir edərək onu müxtəlif cəhətdən özünə uyğunlaşdırması. Uyuşmanın növləri: 1. Səslərin formalaşmasında **fəal iştirak edən üzvlərin vəziyyətinə** görə: a) səs tellərinin vəziyyətinə görə, b) dilin vəziyyətinə görə, b) damaq pərdəsinin vəziyyətinə görə. 2. **Davamlılığa görə:** a) təsadüfi uyuşma, b)

daimi uyuşma. 3. **Keyfiyyətə görə:** a) tam uyuşma, b) natamam uyuşma.
4. İstiqamə görə: a) irəli uyuşma, b) geri uyuşma.

II. Səs fərqləşməsi (dissimilyasiya). Bir səsin başqa bir səsə təsir edərək onu öz həmcinsindən uzaqlaşdırması (*qararmaq - qaralmaq, sararmaq - saralmaq, hammal – hambal, fontan – fontal*). Yanaşı və uzaq samitlərdə baş verə bilən dissimilyasiya, tam və natamam dissimilyasiya.

III. Səsartımı (proteza). Bu hadisənin dilimizin fonetik təbiətinə görə baş verməsi. Formaları: 1) Samitartımı: a) yazıda sabitləşən samitartımı b) yazıda samitləşməyən samitartımı. 2) Saitartımı: Söz başında: a) yanaşı samitlər kardırsa: *şkaf [işkaf], stul [ustul], stəkan [istəkan]*; b) yanaşı samitlərdən biri və hər ikisi cingiltilidirsə: *qram [qıram], qrup [qurup], klub [kulub]*; c) söz başında r samiti olduqda: *Rza [ırza], radio [radiyo]*; Söz sonunda: yanaşı samitlə bitən sözün axırncı zamiti r olduqda: *dövr dövür, sədr sədir, teatr tiyatır*. Bəzi bu tip ikihecalı sözün artıq ikihecalı sözə çevrilməsi və yazıda da sabitləşməsi: *səbir, fikir, sətir, qəbir*.

IV. Səsdüşümü (eleziya). Formaları: 1) yazıda sabitləşən: a) *sinif – sinfi, oğul – oğlum, çiyin – çiyimiz və s.* b) *buradan –burdan, oradan – ordan, haradan – hardan;* c) *Əliəkbər – Ələkbər, Əliağa - əlağa, Əlişraf - Ələşraf;* ç) *al-ma-ar-am – almaram;* d) *altı-ıncı – altıncı, yeddi-inci – yeddinci;* e) *gəmişsiniz – gəlmisiz;* ə) *idi, imiş, isə, üçün, ilə hissəciklərində birinci saitin düşməsi;* j) *xətt-keş – xətkəş və sş* 2) yazıda sabitləşməyən, ədəbi tələffüz üçün norma sayılan: *müəllim [mə:llim, [sədət] [sa:dət]* və s.

V. Yerdəyişmə (metateza). Daha çox adi tələffüzdə və dialektlərdə özünü göstərməsi (*məşhur [məşur], yanlış [yalnış], yeknəsəq [yekənəq],*

göstərmək [görsətmək] və s.) Azərbaycan dilində r samitinin söz və heca başında işlənməməsi səbəbindən baş verən metateza (doğra [dorğa], qeyrat [qıryət], süfrə [sürfə], igrənmək [irgənmək] və s.)

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı – Maarif, 1984, 392 səh.
2. Əbdüləzəl D. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı – “Şərq-Qərb”, 2007, 256 səh.
3. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı – “Elm və Təhsil”, 2012, 320 səh.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, 2007, 418 səh.

IV. Ahəng qanunu

Ümumi məlumat. Daha çox saitlərin uyuşması kimi başa düşülməsi. Saitlərlə samitlərin və samitlərin öz arasında da mövcudluğu. M. Kaşğari ahəng qanunu haqqında (*-maq, -mək* şəkilçisi ilə bağlı). Azərbaycan ədəbi dilində ahəng qanunu söz köklərinə nisbətən kök və şəkilçinin qovuşağında daha güclü olması və s.

Ahəng qanununun növləri: Ahəng qanunu irəli uyuşmanın bir halı kimi.

1. **Saitlərin ahəngi.** a) dil ahəngi (damaq ahəngi) – dilə görə fərlənən saitlərin ahəngi: arxa sıra (qalın) saitlərin ahəngi (*qamışlıqların, odunluqdandır, oğlanlardansan* və s.); ön sıra (incə) saitlərin ahəngi (*çətirlərin, çörəkçilərdən, tütüncülərin* və s.). b) dodaq ahəngi: dodaqlanan saitlərin ahəngi (*qoyunçuluğun, tütüncülük*); dodaqlanmayan saitlərin

ahəngi (*çətirlərindən, başlanacaqdı* və s.). Dodaq ahənginin dörd cür yazılan şəkilçilərdə özünü daimi hal kimi göstərməsi.

Azərbaycan dilindəki kök və şəkilçilərin saitlərin ahəngi baxımından bölgüsü: a) ancaq dil ahənginə tabe olanlar – iki cür yazılanlar (*adamlar, atirlər*); b) dil və dodaq ahənginə tabe olanlar – dörd cür yazılan şəkilçilər (*qapının, odunumuz*); c) ahəngə tabe olmayanlar – bir cür yazılanlar (*dayımgil, inqilabi, əməkdaş*).

2. Saitlərlə samitlərin ahəngi: a) Dilin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi. Bunun arxa sıra saitlərlə (a, ı, o, u) arxa sıra samitlərin (ğ, x, q, k') və ön sıra saitlərlə (ə, e, i, ü, ö) ön sıra samitlərin (k, g, x') uyğunlaşması kimi başa düşülməsi. Bu qanunun bəzi şəkilçilərdə (lıq,-lik,-luk,-lük; -ıq; -maq,-mək və s.) rus dilindən keçmiş bir neçə sözdə də (kino, komuna) özünü göstərməsi. b) Səs tellərinin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi. Bu və ya digər şəraitdə saitlərlə yanaşı düşən kar samitlərin cingiltiriləşməsi prosesi kimi özünü göstərməsi: sonu şəraitdən asılı olaraq həm kar, həm də cingiltili tələffüz olunan və əslində həmin səsi kar olan sözlərə saitlə başlayan söz və ya şəkilçi əlavə olunduqda son samitin cingiltili tələffüz olunması: *palıd* - [*palıt*] [*palıda*] [*palıd ağacı*]; sonu k ilə qurtaran iki və çoxhecalı sözlərdə bu səsin y-nın kar qarşılığı kimi [x'] tələffüz olunması və saitlə başlanan şəkilçi və söz qoşulduqda cingiltiriləşməsi: *külək* – [*küləx'*] – [*küləyin*] – [*küləy əsir*] və s.; *get* – *gedir*, *öyrət* – *öyrədir* və s. kimi sözlərdə yazıda da sabitləşən t-d əvəzlənməsinin bununla bağlı olması və s.

3. Samitlər ahəngi. Geri uyuşma kimi özünü göstərməsi: hər hansı samitin özündən əvvəl gələn samiti kar və cingiltili olmasına görə özünə uyğunlaşdırması. Qədim Azərbaycan dilində özünü geniş şəkildə göstərsə

də, tədricən zəifləməsi. Kar və cingiltili qarşılığı olan samitlərin söz daxilində yalnız öz həmcinsləri ilə yanaşı işlənməsi: kar samit - kar samit (*üst, göstər, tapşır, yaxşı*), cingiltili samit – cingiltili samit (*özgə, üzgün, güzgü, oğru*). Kar qarşılığı olmayan samitlərin istənilən samitlə yanaşı gələ bilməsi (*alt, dörd, ört, indi, sərt*). Orfoqrafik qayda halında aşağıdakı bəzi şəkilçilərin yazılışında özünü göstərməsi: a) kar samitlə bitən sözlərə artırıldıqda arxasına saitli hecalarda şəkilçinin q ilə (*yapışqan, satqın, pusqu*), önsıra saitli hecalarda k ilə yazılması (*döyüşkən, kəskin, seçki*); b) cingilili samitlə bitən sözlərə artırıldıqda arxasına saitli hecalarda şəkilçinin ğ ilə (*durğun, vurğu*), önsıra saitli hecalarda isə g ilə yazılması (*deyingən, əzgin, sevgi*) yazılır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı – Maarif, 1984, 392 səh.
2. Əbdülzəl D. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı – “Şərq-Qərb”, 2007, 256 səh.
3. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı – “Elm və Təhsil”, 2012, 320 səh.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, 2007, 418 səh.

V. Heca

Nitqin fonetik parçalarından (fonetik ibarə, fonetik qitə, heca) biri kimi. Heca haqqında ümumi məlumat.

Tərkibinə görə hecanın növləri: saf heca, qovuşuq heca (örtüsüz-qapalı, örtülü-qapalı, örtülü-açıq). Qovuşuq hecaların samitlərin sayından və mövqeyindən asılı olaraq tipləri.

Heca tiplərində samitlər: a) küylü heca (*tap, sap, fi-kir*), b) sonorlu heca (*lə-man, li-mon*), c) küylü-sonorlu heca (*fi-kir, ta-rix*) və s.

Heca tiplərində saitlər: a) qalın saitli hecalar, b) incə saitli hecalar.

Heca üçbucaqları. Səslərin güc dərəcəsinə görə heca tipləri: a) nöqtə heca, b) maili ox heca, c) bucaq heca.

Nitq axınında hecalanma meyarları.

Nitq prosesində, xüsusilə sözlərə şəkilçilər artırıqda heca növlərində baş verən dəyişikliklər.

Azərbaycan dili üçün tarixən örtülü və qapalı hecaların xarakterik olması.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı – Maarif, 1984, 392 səh.
2. Əbdülzəl D. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı – “Şərq-Qərb”, 2007, 256 səh.
3. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı – “Elm və Təhsil”, 2012, 320 səh.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, 2007, 418 səh.

VI. Vurğu

Azərbaycan dilində vurğunun akustik təbiəti və əsas xüsusiyyətləri. Vurğunun sözlərdəki hecalardan və cümlələrdəki sözlərdən birinin daha güclü və ucadan tələffüz edilməsi kimi. Dünya dillərində işlənən vurğu

növləri: musiqili vurğular (melodik vurğu, tonik vurğu, xromatik vurğu), kəmiyyət vurğuları (musiqili nəfəsli və ya qarışıq vurğu, monotonik və ya təktonlu vurğu, politonik və ya çoxtonlu vurğu, kvantitativ vurğu, uzunluq vurğusu), ağır vurğu, yüksələn vurğu, enən vurğu, cützirvəli vurğu və s. Azərbaycan dilində vurğulu hecadakı saiti digər hecalardakı saitdən fərqləndirən cəhətlər (uzunluğu, səs tonunun yüksəkliyi, intentinsivliyi).

Vurğunun morfonoloji növləri: 1. Yerinə görə: a) sabit (qeyri-mütəhərrik, daimi) vurğu; b) sərbəst (müxtəlif yerli) vurğu; 2. Gücünə görə: a) əsas (baş, güclü, müstəqil) vurğu; b) ikinci dərəcəli (əlavə, köməkçi) vurğu.

Azərbaycan dilində vurğunun son hecaya düşmədiyi hallar: 1. Bir çox alınma sözlərdə. 2. Köməkçi nitq hissələrinin şəkilçiləşmiş formalarının sözlərə əlavə olunmasında. 3. Azərbaycan mənşəli sözlərdən yalnız ikihecalı zərflərdə və köməkçi nitq hissələrində. 4. Sözü vurğu qəbul etməyən şəkilçilər artırıldıqda, bəzi alınma sözlərdə.

Dinamik vurğunun güc dərəcəsinə görə növləri: 1. Baş (əsas, birinci dərəcəli) vurğu. 2. İkinci dərəcəli vurğu.

Azərbaycan dilində sərbəst vurğulu sözlər.

Dilin müxtəlif vahidlərinə münasibətə görə vurğunun növləri: heca vurğusu, söz vurğusu, ibarə vurğusu, nitq təqtisi vurğusu, birləşdirən vurğu və s.

Məqsəd və münasibətə görə vurğunun növləri: məntiqi vurğu, keçid (metatonik) vurğu və həyəcanlı (emfatik) vurğu

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı – Maarif, 1984, 392 səh.

2. Əbdüləzəl D. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı – “Şərq-Qərb”, 2007, 256 səh.

3. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı – “Elm və Təhsil”, 2012, 320 səh.

4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, 2007, 418 səh.

VII. Sintaqmatik fonetika

İntonasiya – prosodik ünsürlərin (melodika, ritm, temp, tembr, intensivlik, vurğu və s.) kompleksi kimi və digər xüsusiyyətləri.

İntonasiyanın tərkib hissələri: melodika, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, durğu)

İntonasiyanın vəzifələri.

Sintaqm insanlar arasında ən kiçik ünsiyyət vahidi olan cümlələrin müəyyən ritmik qruplara ayrılan parçaları kimi.

Sintaqların növləri: 1. Bitmiş (tam) sintaqlar. 2. Bitməmiş (yarımçıq, natamam) sintaqlar

Sintaqların tərkibi: 1. Minimal sintaqlar (təyinsiz genişləndirilmiş zərflik qrupu, feli sifət və feili bağlama tərkibləri, qoşmalı birləşmələr, həmcins üzvlər). 2. Əsas sintaqlar (mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri) daxil.

Tonoqram – intonasiyanın yazıda şərti işarələrlə ifadəsi kimi. Vurğulu heca, vurğusuz heca, enən ton, qalxan ton, mürəkkəb enən ton, mürəkkəb qalxan ton, yarımçıq durğu, tam durğu, kiçik durğu və bunların tonogramla ifadəsi

İntonasiyanın tipləri. **Nəqli intonasiya** nəqli cümlələrin intonasiyası kimi. Nəqli intonasiyanın növləri: xəbər vermə, elan etmə, nağıl etmə,

replika, bildiriş, məlumat yetirmə. **Əmr intonasiyası** əmr cümlələrinin intonasiyası kimi. Əmr intonasiyasının növləri: əmr (əmr, qəzəb, qadağa, hökm, hədə), təhrik (çağırış, buyuruq, təkid, komanda), təsiretmə (güzəşt, məsləhət, nəsihət, xahiş, yalvarış), emotiv (nəşə, imtina, biganəlik, kinayə, qorxu, məmnunluq, əzizləmə). **Sual intonasiyası** sual cümlələrinin intonasiyası kimi. Sual cümləsinin növləri: ümumi sual cümləsi, xüsusi sual cümləsi, istisnalı sual cümləsi, istisnasız sual cümləsi.

Nida intonasiyası nida cümlələrinin intonasiyası kimi. İntonasiya baxımından nida cümlələrinin növləri: yalnız intonasiyaya əsaslanan nida cümlələri, “Yasasın”, “eşq olsun” sözləri ilə başlayıb alqış, təhsin məzmunu ifadə edən nida cümlələri, nida nitq hissəsinin iştirakı ilə əmələ gələn nida cümlələri, ədatların iştirak etdiyi nida cümlələri.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı – Maarif, 1984, 392 səh.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973, 312 səh.
3. Ağayev F. Şifahi nitqin sintaksisi, Bakı, 1975
4. Ağayeva F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978

VIII. Sadə cümlə fonetikasi

Sadə cümlə fonetikasi haqqında ümumi məlumat.

Cümlə üzvlərinin əlavələrinin intonasiya xüsusiyyətləri.

Həmcins üzvlü cümlələrin intonasiyası. Ümumiləşdirici söz olan cümlələrin intonasiyası. Bağlayıcılı və bağlayıcılı həmcins üzvlü cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri.

Xitablı cümlələrin intonasiyası. Cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda gələn xitabların intonasiyası. Emfatik nitqdəki xitabların intonasiyası.

Ara sözlü cümlələrin intonasiyası. Cümlənin əvvəlində, ortasında sonunda gələn ara sözlər. Ara sözlərin mənaca növündən (güman, yəqinlik, nəticə, mənbə, təəssüf və s.) asılı olaraq intonasiyası.

Genişlənmiş (tərkibində xüsusiləşmiş üzv, məsdər, feili sifət, feili bağlama olan) cümlələrin intonasiyası.

Xüsusiləşmiş üzvü olan cümlələrin intonasiyası: a) xüsusiləşmiş tamamlıq və zərflilər, b) xüsusiləşmiş əlavələr və dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzlər.

Feili bağlama tərkibli sadə cümlələrin intonasiyası.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı – Maarif, 1984, 392 səh.
2. Axundov C. M. Azərbaycan dilində sual kateqoriyasının ifadə yolları. “V. İ. Lenin adına APİ-nin elmi əsərləri”, XI seriya № 5, 1966
3. Axundov C. M. Sual cümlələrinin təsnifi. “M. F. Axundov adına APDİ-nin elmi əsərləri”, XII seriya, 1976, № 1
4. Mehdiyev N. Cümlələrin təsnifində fonetik prinsip. “Azərbaycan SSR EA aspirantlarının elmi konfransının materialları. İctimai elmlər”, Bakı, 1972
5. Mehdiyev N. Əmr çalalarının intonasiya ilə ifadəsi. “S. M. Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri (Dil və Ədəbiyyat)”, 1973, № 1

IX. Mürəkkəb cümlə fonetikasi

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri.

Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası: a) zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin intonasiyası; b) ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası; c) səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası; ç) ziddiyyət-qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası. Bunlarda birləşdirmə intonasiyasının üç çaları: ziddiyyət, qarşılaşdırma, fərqləndirmə; d) aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası.

Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası. Bunların tərəfləri arasındakı bağlayıcılar (birləşdirmə, qarşılaşdırma, iştirak, bölüşdürmə və inkar bildirən bağlayıcılar) və onların cümlələrin sintonasiyasında rolu.

Ortaq cümlə üzvü və ortaq sözü olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri.

Komponentlərinin bağlanma vasitələrinə görə tabeli mürəkkəb cümlənin tipləri: 1) Analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyası: a) nisbi əvəzliliklərlə bağlanaraq budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gələn tabeli mürəkkəb cümlələrdə intonasiya (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zaman, yer, səbəb, kəmiyyət və tərz-i-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr); b) Ki bağlayıcısı ilə bağlanaraq budaq cümləsi baş cümlədən sonra gələn tabeli mürəkkəb cümlələrdə intonasiya (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, səbəb, məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr); 2) Sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyası. Bunların –mı,-mi,-mu,-mü sual əvəzliyi və -sa,-sə şərt şəkilçisi ilə bağlanması və budaq

cümlənin baş cümlədən əvvəl gəlməsi (şərt, güzəşt və zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr) 3) Analitik-sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyası. Bunların yaranmasında həm analitik (bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər), həm də sintetik (şəkilçiləşmiş ədatlar) vasitələrin iştirak etməsi və bu baxımdan iki qismə ayrılmaı: a) bağlayıcı söz və ədatın köməyi ilə bağlananlar; b) bağlayıcı və ədatən köməyi ilə bağlananlar. Hər birinin intonasiya xüsusiyyətləri.

Bir neçə budaq cümlənin tabeli mürəkkəb cümlələrdə intonasiya:

a) bir neçə həmcins budaq cümləsi olanlar; b) həmcins olmayan budaq cümlələri bir bağ cümləyə aid olanlar; c) budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olanlar.

Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı – Maarif, 1984, 392 səh.
2. Cəlilov F. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlənin müəyyənləşməsində intonasiyanın rolu. “ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat)”, 1978, № 5
3. Mehdiyev N. Cümlələrin təsnifində fonetik prinsip. “Azərbaycan SSR EA aspirantlarının elmi konfransının materialları. İctimai elmlər”, Bakı, 1972

Əsas ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı – Maarif, 1984, 392 səh.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı – “Şərq-Qərb”, 2007, 256 səh.
3. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı – “Elm və Təhsil”, 2012, 320 səh.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, 2007, 418 səh.
5. Müasir Azərbaycan dili, I cild. Fonetika. Leksika. Bakı – “Elm”, 1981, 444 səh.
6. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı – “Maarif”, 1972, 412 səh.
7. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı – “Azpoliqraf LTD”, 2004, 496 səh.

Əlavə ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973, 312 səh.
2. Axundov A. Azərbaycan dilindəki ərəb sözlərinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri. “ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat)”, 1968
3. Axundov C. M. Azərbaycan dilində sual kateqoriyasının ifadə yolları. “V. İ. Lenin adına API-nin elmi əsərləri”, XI seriya № 5, 1966

4. Axundov C. M. Sual cümlələrinin təsnifi. "M. F. Axundov adına APDİ-nin elmi əsərləri", XII seriya, 1976, № 1
5. Cəlilov F. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlənin müəyyənləşməsində intonasiyanın rolu. "ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat)", 1978, № 5
6. Mehdiyev N. Cümlələrin təsnifində fonetik prinsip. "Azərbaycan SSR EA aspirantlarının elmi konfransının materialları. İctimai elmlər", Bakı, 1972
7. Mehdiyev N. Əmr çalalarının intonasiya ilə ifadəsi. "S. M. Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri (Dil və Ədəbiyyat)", 1973, № 1

İmtahan sualları

1. Fonetik quruluş dilin tarixi inkişafının məhsulu kimi.
2. Fonetik quruluşun əsas xüsusiyyətləri.
3. Fonemi müəyyənləşdirmək üsulları, dilin fonem tərkibi.
4. Saitlərin təsnifi: dilin üfiqi və şaquli vəziyyətinə görə saitlərin növləri.
5. Saitlərin təsnifi: dodaqların vəziyyətinə və məxrəc sabitliyinə görə saitlərin növləri.
6. Saitlərin təsnifi: kəmiyyətə və gərginliyə görə saitlərin növləri.
7. Azərbaycan dilindəki saitlərin etimoloji təhlili
8. Alınma saitlər və onların Azərbaycan dilindəki taleyi.
9. Samitlərin təsnifi: küyün kəmiyyətinə görə samitlərin təsnifi.
10. Samitlərin təsnifi: küyün yaranma yerinə görə samitlərin təsnifi.
11. Samitlərin təsnifi: küyün yaranma üsuluna görə samitlərin təsnifi.
12. Azərbaycan dilindəki samitlərin etimoloji təhlili

13. İntonasiyanın vəzifələri.
14. Ahəng qanunu. Saitlərin ahəngi.
15. Ahəng qanunu. Samitlərin ahəngi.
16. Ahəng qanunu. Saitlərlə samitlərin ahəngi.
17. Fonetik hadisələr: assimilyasiya (uyuşma).
18. Fonetik hadisələr: dissimilyasiya (fərqləşmə).
19. Fonetik hadisələr: səs artımı, səs düşümü, səslərin yerdəyişməsi.
20. Azərbaycan dilində məhdud dairədə özünü göstərən fonetik hadisələr.
21. Azərbaycan dilində heca ilə bağlı bəzi fonetik hadisələr.
22. Heca haqqında ümumi məlumat
23. Hecanın növləri: saitin mövqeyinə görə hecanın növləri (örtüsüz və örtülü heca), samitin mövqeyinə görə (qapalı, açıq) hecanın növləri.
24. Hecanın tipləri
25. Nitq axınında hecaların fonetik tərkibindəki proseslər (heca üçbucaqları, maili ox heca, nöqtə heca).
26. Nitq axınında hecalanma meyarı.
27. Vurğunun akustik təbiəti və əsas xüsusiyyətləri.
28. Azərbaycan dilində vurğunun morfoloji növləri.
29. Vurğunun sonuncu hecaya düşmədiyi hallar.
30. İntonasiyanın tipləri: nəqli intonasiya,
31. Vurğunun növləri
32. İntonasiyanın tipləri: sual intonasiyası.
33. Azərbaycan dilində sərbəst vurğulu sözlər.

34. Mürəkkəb sözlərdə və təyiini söz birləşmələrində vurğu.
35. Məqsəd və münasibətə görə vurğu (məntiqi vurğu, keçid vurğu, həyəcanlı vurğu).
36. Sintaqm haqqında anlayış. Sintaqmın növləri.
37. İntonasiya və onun tərkib hissələri (ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, durğu).
38. İntonasiyanın tipləri: əmr intonasiyası.
39. Tonoqram.
40. İntonasiyanın tipləri: nida intonasiyası.
41. Əlavəli və xüsusişmiş üzvlü cümlələrdə intonasiya.
42. Xitab və ara sözlər işlənən sadə cümlələrdə intonasiya.
43. Həmcins üzvlü cümlələrdə intonasiya.
44. Genişlənmiş sadə cümlələrin intonasiyası.
45. Xüsusişməsi olan cümlələrin intonasiyası.
46. Feili bağlama tərkibli sadə cümlələrin intonasiyası.
47. Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası
48. Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası
49. Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri.
50. Ortaq cümlə üzvü və ortaq sözü olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası.

Sərbəst işlərin mövzuları

1. Fonetik quruluşun əsas xüsusiyyətləri.
2. Fonetik quruluş dilin tarixi inkişafının məhsulu kimi.

3. Fonemi müəyyənləşdirmək üsulları, dilin fonem tərkibi.
4. Saitlərin təsnifi: dilin üfiqi və şaquli vəziyyətinə görə saitlərin növləri.
5. Saitlərin təsnifi: dodaqların vəziyyətinə və məxrəc sabitliyinə görə saitlərin növləri.
6. Saitlərin təsnifi: kəmiyyətə və gərginliyə görə saitlərin növləri.
7. Azərbaycan dilindəki saitlərin etimoloji təhlili
8. Alınma saitlər və onların Azərbaycan dilindəki taleyi.
9. Samitlərin təsnifi: küyün kəmiyyətinə görə samitlərin təsnifi.
10. Samitlərin təsnifi: küyün yaranma yerinə görə samitlərin təsnifi.
11. Samitlərin təsnifi: küyün yaranma üsuluna görə samitlərin təsnifi.
12. Azərbaycan dilindəki samitlərin etimoloji təhlili
13. İntonasiyanın vəzifələri.
14. Ahəng qanunu. Saitlərin ahəngi.
15. Ahəng qanunu. Samitlərin ahəngi.
16. Ahəng qanunu. Saitlərlə samitlərin ahəngi.
17. Fonetik hadisələr: assimilyasiya (uyuşma).
18. Fonetik hadisələr: dissimilyasiya (fərqləşmə).
19. Fonetik hadisələr: səs artımı, səs düşümü, səslərin yerdəyişməsi.

20. Azərbaycan dilində məhdud dairədə özünü göstərən fonetik hadisələr.
21. Azərbaycan dilində heca ilə bağlı bəzi fonetik hadisələr.
22. Heca haqqında ümumi məlumat
23. Hecanın növləri: saitın mövqeyinə görə hecanın növləri (örtüsüz və örtülü heca), samitin mövqeyinə görə (qapalı, açıq) hecanın növləri.
24. Hecanın tipləri
25. Nitq axınında hecaların fonetik tərkibindəki proseslər (heca üçbucaqları, maili ox heca, nöqtə heca).
26. Nitq axınında hecalanma meyarı.
27. Vurğunun akustik təbiəti və əsas xüsusiyyətləri.
28. Azərbaycan dilində vurğunun morfoloji növləri.
29. Vurğunun sonuncu hecaya düşmədiyi hallar.
30. İntonasiyanın tipləri: nəqli intonasiya,
31. Vurğunun növləri
32. İntonasiyanın tipləri: sual intonasiyası.
33. Azərbaycan dilində sərbəst vurğulu sözlər.
34. Mürəkkəb sözlərdə və təyini söz birləşmələrində vurğu.
35. Məqsəd və münasibətə görə vurğu (məntiqi vurğu, keçid vurğu, həyəcanlı vurğu).

36. Sintaqm haqqında anlayış. Sintaqmın növləri.
37. İntonasiya və onun tərkib hissələri (ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, durğu).
38. İntonasiyanın tipləri: əmr intonasiyası.
39. Tonoqram.
40. İntonasiyanın tipləri: nida intonasiyası.
41. Əlavəli və xüsusiləşmiş üzvlü cümlələrdə intonasiya.
42. Xitab və ara sözlər işlənən sadə cümlələrdə intonasiya.
43. Həmcins üzvlü cümlələrdə intonasiya.
44. Genişlənmiş sadə cümlələrin intonasiyası.
45. Xüsusiləşməsi olan cümlələrin intonasiyası.
46. Feili bağlama tərkibli sadə cümlələrin intonasiyası.
47. Bağlayıcısız tabelsiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası
48. Bağlayıcılı tabelsiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası
49. Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri.
50. Ortaq cümlə üzvü və ortaq sözü olan tabelsiz mürəkkəb cümlələrin intonasiyası.